

Muhammed Abduh'un Ahkâmın Değişmesi Kaidesi Çerçevesindeki Görüşlerinin Tahlili

Analysis of Muhammed Abduh's Views within the Framework of the Principle of the Change of Judgements

İbrahim HATA*

Öz

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, ilerleme adına, fıkıh düşüncesinin yenilenmesini savunan modern fikir akımları ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlilerinden biri öncülüğünü Cemâleddin Efgânî, Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ gibi yenilikçi düşünürlerin yaptığı Mısır merkezli modern yenilik hareketidir. Bu hareketin temel tezi, klasik fıkıh usulünün ilke ve kavramlarının yenilenmesi gerektiğidir. Yeni bir anlayışla yorumlanması gereken ilkelere biri de “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” kaidesidir.

Klasik fıkıh geleneği ve Mecelle, ahkâmın değişmesi kaidesinin nassla sabit olmayan örf ve âdete dayalı ikincil hükümlerde geçerli olduğunu kabul eder. Modern yenilik hareketleri ise, Mecelle sonrasında, klasik yaklaşımın ahkâmın değişmesi kaidesine getirdiği sınır ve kayıtları dikkate almamış, onu sınırsız bir şekilde genişletmiş ve fıkhıta yenilenme projesinin en önemli argüman ve dayanağı haline getirmiştir.

Ahkâmın değişmesi kaidesi, Muhammed Abduh'un hukuk ve yenilenme görüşünün de temel unsur ve prensiplerinden biridir. O, bu kaideyi, klasik fıkıh düşüncesinden farklı değerlendirmiş; örfeye dayalı hükümlerle sınırlanmamış, fıkıhın muhtelif alanlarına dâhil hükümlerin tümünü kapsayacak şekilde genişletmiştir. Abduh'un değişim düşüncesi, maslahat ilkesine dayanır. O, dinin değişmez hükümlerini itikad ve ibadet alanları ile sınırlı tutmuş, muamelat sahasının ise bütünüyle değişim sahası olduğunu iddia etmiştir. Abduh'a göre, muamelat sahasında en önemli delil maslahattır. Maslahatlar ise çağa ve zamana göre değişir. Bu nedenle, muamelat hükümleri her çağın değişen maslahat ve şartlara göre değişmelidir. Öyle ki, maslahat ilkesiyle çelişen nasslar terk edilebilir. Bu makalede Muhammed Abduh'un ahkâmın değişmesi kaidesi çerçevesindeki görüşleri incelenecek ve değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hükümlerin Değişmesi, Değişme, Muhammed Abduh, İslâm Hukuku, İslâm Modernizmi.

* Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ibrahimhata2@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5799-709X, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 01/02/2023, Accepted/Kabul Tarihi: 17/03/2023, Published/Yayın Tarihi: 18/03/2023.

Abstract

Since the second half of the nineteenth century, modern intellectual movements have emerged that advocated the renewal of *fikh* thought in the name of progress. One of the most important of these was the Egyptian modernist school led by reformist thinkers such as Djamāl al-Dīn al-Afghānī, Muhammad 'Abduh and Rashīd Rizā. The basic thesis of this school is that the principles and concepts of classical *uṣūl al-fikh* need to be renewed. One of these principles is "change of rulings with the change of time".

Classical Islamic Law and the Medjelle recognized that the principle of change of rulings applies to secondary rulings based on custom (*'urf*) that are not fixed by text (*naṣṣ*). The modernist schools, on the other hand, did not take into account the limits and restrictions imposed by the classical approach on the principle, expanded it unlimitedly, and made it the most important argument and basis of the project of renewal in *fikh*.

The principle of the change of rulings is one of the basic elements of 'Abduh's view of law and renewal. He evaluated this principle differently from classical Islamic Law and did not limit it to customary rulings, but extended it to the whole *fikh*. 'Abduh's view of change is based on the idea of *maṣlaḥa* (interests). He confined the unchangeable rules of the religion to the faith and rituals (*'ibādāt*) and claimed that the bilateral contracts (*mu'āmalāt*) was a field of change. According to 'Abduh, the most important evidence in *mu'āmalāt* is *maṣlaḥa*. *Maṣlaḥa* varies according to age and time. For this reason, the rulings in *mu'āmalāt* should change according to the changing interests and conditions of each age and time.

In this article, the views of Muhammad 'Abduh within the framework of the rule of changing the rules will be examined and evaluated.

Keywords: Change of Judgements, Change, Muhammed Abduh, Islamic Law, Islamic Modernism

Giriş

Batı medeniyeti son yüzyıllarda bilim ve teknolojiye kaydettiği gelişmelerle siyasî, askerî ve iktisadî sahalarda İslâm dünyasına karşı güç kazanmıştır. İslâm dünyasında Batı karşısında alınan askerî mağlubiyetler, akabinde siyasî ve ictimai istikrarsızlık ve buhranlara da yol açmıştır. Bu durum Müslüman ülkelerin aydınlarında bir arayış ve sorgulama başlatmış, sonuçta yeniden istikrar ve güç kazanmak için güçlünün, yani Batının önce askerî sahada sonrasında da idare, devlet yönetimi, eğitim ve benzeri alanlarda taklid edilmesi ve bu yönde ıslahat çalışmalar yapılması fikri yaygınlık kazanmıştır. Gerek Batı karşısında alınan mağlubiyetler ve askerî, siyasî gerileme, gerekse Batıya giden elçiler ve öğrenciler vasıtasıyla Müslüman ülke aydınlarında Batıya karşı bir hayranlık duygusu ve aşağılık kompleksi baş göstermiştir. Bu da Müslüman aydınlarda kendi inanç, ilim ve kültür değerleri konusunda bir güvensizlik ve yetersizlik fikrinin doğmasına yol açmıştır.¹

¹ İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi -Temel Metinler-* (b.y.: Gerçek Hayat, ts.), 12.

Bütün bunlara ilaveten modern Batı oryantalizm ve misyonerlik faaliyetleriyle İslâm inancı, ilimleri ve fikrine yönelik çok yönlü bir saldırı ve eleştiri furyası başlatmıştır. Oryantalistler, mezhep ayrılıkları, akıl-nakil ya da din-ilim çatışması, din-devlet ilişkileri, hadislerin sahihliği, İslâm hukukunun nass ağırlıklı durağan bir hukuk sistemi olduğu, İslâm'ın ilerlemeye (terakkiye) mani olduğu ve benzeri iddia ve ithamlarda bulunmuşlar, bunlarla ilgili yapay problemler icat etmişlerdir. Bu da Müslüman fikir adamlarını tüm bu problemlerin aksini ispat etme ve bunların tam aksi olan çağdaş değerlerin İslâm'da mevcut bulunduğu fikrini savunmaya götürmüştür.²

İşte gerek bu oryantalist ve modern Batılı iddiaları cevaplama gayretleri; gerekse İslâm dünyasının askeri, siyasî, ilmî ve ictimai olarak geri kaldığının sorgusuz sualsiz kabulü ve modern Batıyı güçlü yaptığına inanılan hürriyet, eşitlik, medeniyet, ilim ve fikir hürriyeti gibi çağdaş değerlerle irtibata geçme gayretleri İslâm dünyasında yenilenme hareketlerinin doğuşuna zemin hazırlamıştır.³

Modern Avrupa'nın Müslüman fikir adamları üzerinde meydana getirdiği hayranlık, bazı Müslüman aydınlarda Batının ilerlemesinin kaynağı olarak gördükleri akılcı özgür düşünce, parlamenter sistem, sosyolojik düşünce, ilerleme, faydacılık, doğal hukuk ve benzeri modern Batılı fikirlerle irtibata geçme ve bunları İslâm düşüncesiyle uzlaştırma düşüncesini doğurmuştur. Bu istek ve arzu, modernist düşünürleri, kendine özgü ontolojik ve epistemolojik sistemleri olan ve modern Batılı fikirlerin alınmasına imkân vermeyen klasik İslâm düşüncesini ve temsilcisi olan klasik ulemayı yıkıcı bir tenkide tâbi tutmaya sevk etmiştir.⁴ Klasik usûle bağlı muhafazakar alimlerin aksine modernist düşünürler, İslâm ilim ve fıkıh mirasının modern şartlar ve normlar doğrultusunda yorumlanarak yenilenmeden geçirilmesi gerektiğini savunmuşlardır.⁵

XIX. yüzyılın sonlarında şekillenmeye başlayan Mısır merkezli modern fikhî yenilikçilik hareketinin birçok temel tez ve yaklaşımları Cemâleddin Efgânî (1838-1897), Muhammed Abduh (1849-1905) ve onların takipçisi olan Reşid Rıza (1865-1935) gibi yenilikçi ve reformist düşünürler tarafından şekillendirilmiştir.⁶ Söz konusu yenilikçilik hareketini, usûl

² Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, 12-13.

³ Ali Merad, "İslah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/144-145; Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, 13-14; A.N. Amır, A.O. Shuriye, A.F.İsmail "Muhammed Abduh'un Moderniteye Katkısı" çev. Osman Şahin, *Birey ve Toplum*, 3/6 (Güz 2013), 226-227, 238; Şule Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 1.

⁴ Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, Önsöz.

⁵ Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 18.

⁶ Hamid İneyet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicabi Kırlangıç (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991), 178; Wael B. Hallaq, *A History of Islamic Legal Theories. An Introduction to Sunnî usûl al-fiqh*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, 214-220; Gencer, *İslâm'da Modernleşme* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2012); 506, 617; Amır

ve fîrû-i fikhın birçok konu, kavram ve meselelerinde kadim fikh düşüncesinden oldukça farklı, yeni ve reformist⁷ yaklaşımlar ortaya koydukları için, birçok araştırmacı tarafından da kullanılan “modern fikh düşüncesi”⁸ kavramıyla ifade etmenin uygun olacağı düşünülmektedir. Söz konusu yenilikçi hareket, bu hareketi temel inceleme konusu olarak almış olan gerek Batılı gerekse Müslüman modern müelliflerin ve araştırmacıların çoğunluğu tarafından “modern reform hareketi” olarak nitelendirilmiştir.⁹

Mısır merkezli modern reform hareketinin kuruculuğu üç kişi tarafından yapılmıştır: Cemâleddin Efgânî, Muhammed Abduh ve Reşid Rıza.¹⁰ Dinî düşüncenin yenilenmesi, geleneğin ve taklidin reddedilmesi, ictihad kapısının açılması gibi yenilikçi düşüncenin temel kodları ve kurucu fikirleri konusunda Muhammed Abduh'u yönlendiren ve ona ilham veren kişi üstadı Efgânî olmuştur.¹¹ Ancak modernist hareketi, temel tez ve yaklaşımları iyice belirginleşen ve somutlaşan bir düşünce hareketine dönüştüren isim Muhammed Abduh

– Shuriye – Ismail “Muhammed Abduh'un Moderniteye Katkısı”, *Birey ve Toplum* 3/6 (Güz 2013), 229; Ali Durmuş, *Osmanlı Hanefîlerinin Hanefîliğe Eleştirisi Kadızâdeliler Hareketi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 440-441.

⁷ Reşid Rızâ üzerine “*Reşid Rızâ'nın Fıkıh Düşüncesi Çerçevesindeki Görüşleri*” adıyla doktora çalışması yapan Özgür Kavak, onun “İslâmî reformist” olarak nitelendirilmesi gerektiği düşüncesindedir. Kavak, Rıza'nın yaklaşımlarının klasik düşünce ve klasik teccid anlayışıyla bağdaştırılmasının mümkün olmadığını, dönemindeki diğer yenilikçi düşünürler gibi onun da modern Batı'daki Reform hareketinin iki öncü ismi Luther ve Calvin'in çabalarına sıklıkla ve sitayişle atıf yaptığını, bununla birlikte onun faaliyetlerinin adı geçen iki Batılı reformcu ile birebir aynı çerçevede değerlendirilmesinin indirgemeci bir yaklaşım olacağını belirtmektedir. Bu yüzden onun çabasının “İslâmî reform” olarak nitelendirilmesinin doğru tabir olacağını ifade etmektedir. Bk. Özgür Kavak, *Modern Fıkıh Düşüncesi: Reşid Rızâ Örneği* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 345. Mısır merkezli modern yenilikçi hareket üzerine önemli çalışmaları olan Malcolm H. Kerr, Charles C. Adams ve H.A.R. Gibb gibi Batılı araştırmacılar da Muhammed Abduh ve Reşid Rızâ'yı “reformist”; çalışmalarını da “dinde/İslâm'da reform” çalışmaları olarak nitelendirmektedir. Bk. Malcolm H. Kerr *İslâmî Reform: The Political and Legal Theories of Muhammad Abduh and Rashid Ridâ*, California: University of California Press Berkeley and Los Angeles, 1966, 103; Charles C. Adams, *Islam and Modernism In Egypt: A Study Of The Modern Reform Movement Inaugurated By Muhammad Abduh* (New York: Russel and Russel, 1968), 187; Hamilton.A.R. Gibb, *İslâm'da Modern Eğilimler*, çev. M.Kürşad Atalar (Ankara: Çağlar Yayınları, 2006), 53.

⁸ Kavak, *Modern Fıkıh Düşüncesi: Reşid Rızâ Örneği*, 115, 119, 161, 271.

⁹ Kerr, *İslâmî Reform*, 103; Adams, *Islam and Modernism In Egypt*, 187; Gibb, *İslâm'da Modern Eğilimler*, 53; Aziz al-Azmeh, *Islams and Modernities* (London-New York: Verso, 1996), 101-122; Kavak, *Modern Fıkıh Düşüncesi: Reşid Rızâ Örneği*, 345.

¹⁰ Adams, *Islam and Modernism In Egypt*, 1; İneyet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 178; Hallaq, *A History of Islamic Legal Theories*, 214-220; Bedri Gencer, *İslâm'da Modernleşme* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2012), 506, 617; Amır – Shuriye - Ismail “Muhammed Abduh'un Moderniteye Katkısı”, 229.

¹¹ Adams, *Islam and Modernism In Egypt*, 1; İneyet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 133, 135, 137, 178; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 506; İbrahim Hatiboğlu, *İslâm Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 23; Amır – Shuriye - Ismail “Muhammed Abduh'un Moderniteye Katkısı”, 229-230.

olmuştur.¹² Reşid Rıza ise üstadı Abduh'un şekillendirdiği yenilikçi fikir ve yaklaşımları bilhassa fıkıh düşüncesi sahasında tafsil etme vazifesini üstlenmiştir.¹³

Efgânî ve Abduh'un öncülüğünü yaptığı değişim ve yenilenme hareketiyle modern görüşleri, fıkıh ve hukuk düşüncesi özelinde daha ayrıntılı formülasyonlarla dile getiren, onların yenilikçi görüşlerini detaylandırma işini üstlenen ve modern fıkıh düşüncesinin ana teorik örgüsünü tamamlayan isim ise Abduh'un en önemli ve sadık takipçisi olan Reşid Rıza olmuştur.¹⁴ O, üstadı Abduh ile beraber, fıkıh ve hukukta değişim düşüncesini çok ileri boyutlara ve reform noktasına taşımıştır.

Abduh ve Rıza gibi İslâm modernistleri yenilikçi hareketlerini modern öncesi tecdid ve ihya hareketlerinin devamı ve bir parçası olarak sunma ve onlara eklemeye gayreti içindedir. Ancak her iki harekete yakından bakıldığında durumun gerçekte böyle olmadığı, modern yenilikçi hareketin birçok noktada ve temel fikirlerde klasik tecdid anlayışından ve hareketlerinden esaslı şekilde ayrıldığı görülmektedir.¹⁵

Mısır merkezli modern yenilikçi hareket son asırda birçok İslâm hukukçusunu da az ya da çok etkisi altına almıştır.¹⁶ Abdürrezzak Senhûrî (ö. 1971), Mahmud Şeltût (ö. 1963), Mustafa Ahmed Zerkâ, (ö. 1999), Allâl el-Fâsî (ö. 1974), Subhi el-Mahmesânî (ö. 1986) ve Abdülvehhâb Hallâf (ö. 1956) gibi çağdaş İslâm hukukçularının modern fikhî görüşlerinin şekillenmesinde Efgânî, Abduh ve Rıza üçlüsü tarafından kuruculuğu yapılan modernist hareketin ve modern fıkıh düşüncesinin çok önemli etkileri olmuştur.¹⁷ Bu isimler tarafından savunulan ve birçoğu modern İslâm yenilikçiliğinin standart ve karakteristik yaklaşımları

¹² Kerr, *Islâmic Reform*, 103; Adams, *Islam and Modernism In Egypt*, 177; Hallaq, *A History of Islamic Legal Theories*, 212; Azmeh, *İslâmlar ve Moderniteler* 161; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 506; Hatiboğlu, *İslâm Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*, 23; Amır – Shuriye - Ismail “Muhammed Abduh'un Moderniteye Katkısı”, 237.

¹³ Kerr, *Islâmic Reform*, 103; Adams, *Islam and Modernism In Egypt*, 177; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 617.

¹⁴ Kerr, *Islâmic Reform*, 103; Adams, *Islam and Modernism In Egypt*, 177; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 617

¹⁵ Özgür Kavak, “Tecdîd Mi, Yeniden İnşa Mı? Şah Veliyyullah Dihlevî'den Muhammed İkbâl'e Hind Alt-Kıtasında İctihad ve Taklide Farklı Yaklaşımlar, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 17 (2011), 205-206; a.mlf., *Modern Fıkıh Düşüncesi: Reşid Rızâ Örneği*, 342; Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 9-19. Modern dönemdeki yenilik hareketlerinin klasik tecdid geleneğinin devamı olduğu iddiasına yönelik ayrıntılı eleştiriler için bkz.: Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 9-19.

¹⁶ Kerr, *Islâmic Reform*, 103, 210-211; Adams, *Islam and Modernism In Egypt*, 2.

¹⁷ Hallaq, *A History of Islamic Legal Theories*, 214-220; Layish, Aharon, “Modernistlerin İslâm Hukukunun Sekülerleşmesine Katkısı”, çev. Sami Erdem, *Dini Modernizmin Üç Şövalyesi: Cemaleddin Efgânî, Muhammed Abduh, Reşid Rızâ: ve Türkiye'deki Takipçileri* içinde, çev. Ali Nar, Sezai Özel, Bedir Yayınları, İstanbul 1998, 267. Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 1, 5.

haline gelmiş olan yenilikçi fikhî görüşlerin hemen hepsinin yukarıda isimlerini zikrettiğimiz kurucu figürler tarafından geliştirildiği bilinmektedir.¹⁸

Efgânî, Abduh ve Reşid Rıza tarafından geliştirilen modern fıkıh düşüncesinin en önemli karakteristik yaklaşımlarından birini de ahkâmın değişmesi ile ilgili modern görüş oluşturmaktadır. “Zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” kaidesi, modernist düşünürlerin, savunuculuğunu yaptıkları modern fıkıh düşüncesi ve fıkıhta büyük yenilenme hareketine dayanak olarak aldıkları en önemli klasik kavram ve kaidelerden birini oluşturmaktadır.¹⁹

Modernist düşünürlerin, kafalarındaki modern şartlarla uyumlu modern bir fıkıhın oluşturulmasının önünde gördükleri en önemli engel, klasik fukahânın ictihadları ve klasik fikhî birikim olmuştur. Bu nedenle de bu klasik fikhî birikimden kurtulmak ve modern normlarla uyumlu yeni modern ictihadlarda bulunabilmek için en yoğun olarak kullandıkları ve referans gösterdikleri klasik kaidelerden birisi “ahkâmın değişmesi kaidesi” olmuştur.²⁰ Hükümleri “dinî hükümler-dünyevî hükümler” şeklinde ikiye ayırıp, muamelât alanını “dünyevî değişir hükümler” kategorisi haline getirmişler; bu sahanın en önemli özelliğinin değişim olduğunu ve bu sahadaki hükümlerin zamanın değişmesiyle değişeceğini iddia etmişlerdir. Böylece modernist düşünürler, “değişim kaidesini”, kadim görüşe aykırı bir şekilde, örfe dayalı hükümlerle sınırlı olmaktan çıkarıp tüm muamelât ve fıkıh sahasına genişletmişlerdir. Sonuç olarak onlar bu sayede söz konusu sahada mutlak ictihad kapısını açmayı ve fıkıhta yenilenme projesinin önündeki engelleri kaldırmayı amaçlamışlardır.

Bu makalede modern fıkıh hareketinin en önemli kurucularından biri kabul edilen Muhammed Abduh'un, savunuculuğunu yaptığı fıkıhta yenilenme ve modern reform projesinin en önemli araç ve dayanaklarından birini oluşturan “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” kaidesi ile ilgili geliştirdiği modern yaklaşımlar incelenecektir. Makalenin temel iddiası ise, modern yenilikçi hareketin kurucusu Muhammed Abduh tarafından söz konusu “değişim (tağyir) kaidesi” ile ilgili geliştirilen modern yaklaşımın,

¹⁸ Kerr, *Islâmic Reform*, 103, 210-211; Adams, *Islam and Modernism In Egypt*, 2; İnayet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 178; Hallaq, *A History of Islamic Legal Theories*, 214-220; Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 1, 5, 53-61.

¹⁹ Muhammed Abduh, *el-A'mâlî'l-kâmile lil-imam Muhammed Abduh*, haz. Muhammed Ammara (Beyrut: Dâru'ş-Şürûk, 1994), 1/386; Reşid Rızâ, “Bâbü's-süâl ve'l-fetvâ (el-Es'iletü'l-Bârisiyye)”, *MM*, 7/10 (16 C. Evvel 1322/ 30 July 1904), 378; Hourani, *Arabic Thought*, 152, 155; Kerr, *Islâmic Reform: The Political and Legal Theories of Muhammad Abduh and Rashîd Ridâ*, 189-190, 198-199; Charles Adams, *Islam and Modernism In Egypt: A Study Of The Modern Reform Movement Inaugurated By Muhammad Abduh*, 190-195; Aziz (al) Azmeh, *İslâmlar ve Moderniteler*, çev. Elçin Gen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 185; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 622.

²⁰ Erdem, *Tanzimat Sonrasında Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, 86-87.

kaidenin kadim fıkıh düşüncesindeki otantik anlamı ve kadim fukaha tarafından geliştirilen “değişim kaidesi görüşü” ile bağdaştırılmasının güç olduğudur.

1. Kadim Gelenek ve Mecelle’de Ahkâmın Değişmesi Yaklaşımı

Ahkâmın değişmesine ilişkin modern görüş, bağlamı, geniş çerçevesi ve modern muhtevası itibariyle kadim çizgiden esaslı bir şekilde ayrılmaktadır.²¹ Ahkâmın değişmesiyle ilgili kadim gelenekteki hâkim görüş, “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” kaidesinin daha çok nassla sabit olmayan, örf ve âdete dayalı hükümlerle sınırlı olduğu yönündedir.²² “Zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” prensibinin gerek fıkıh tarihinin erken devirlerinden itibaren fukaha tarafından kadim fûrû eserlerindeki kullanılış biçimi ve bağlamı, gerekse son asırlarda Hâdimî (ö. 1176/1766) ve ondan ıktibasla²³ Mecelle tarafından kaideleşme sürecindeki değerlendiriliş ve anlamlandırılış biçimi, kaidenin örfe dayalı hükümlerle sınırlı olduğu yönündedir.²⁴ Modern dönemlere gelinceye kadar Mecelle de dâhil kadim asırlar boyunca tüm İslâm hukukçuları ve mezheplerinin ittifakıyla, “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” prensibi, örfe dayalı ikincil hükümlerde geçerli kabul edilmiştir.²⁵

Kadim dönem boyunca “Zamanın değişmesiyle hükümler değişir.”, “Bu bir delil ve burhan ihtilafı değildir, asır ve zaman ihtilafıdır.” gibi ifadelerle fûru eserlerinde yer almış

²¹ Erdem, *Tanzimat Sonrasında Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, 86; Gencer, *İslâm’da Modernleşme*, 622.

²² Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz İbn Âbidîn, *Neşru’l-Arf, fî Binâi Ba’di’l-Ahkâmi âla’l-Urf (Mecmûatu Resâil-i İbn Âbidîn)*. (b.y: y.y., ts.), 2/125; Ali Haydar, *Dürerü’l-Hükkâm fî Şerhi Mecelleti’l-Ahkâm* (Riyâd: Dâru Âlemi’l-Kütüb, 2003), 1/47; Muhammed Said Ramadan el-Bûtî, *Đavâbi’ü’l-Maşlaħa fi’ş-Şer’ati’l-İslâmiyye* (Dimaşık: Dâru’l-Fıkr, 2014), 424; Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994), 1-4, 95-96; Alâi İbrahim Abdürrahîm, *Teğayyuru’l-Fetvâ bi-Teğayyuru’z-Zamân ve’l-Mekân* (b.y., Merkezü Selef lil-Buhûs ve’d-Dirâsât, ts.), 18; Erdem, *Tanzimat Sonrasında Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, 81-83; Ekrem Buğra Ekinci, *İslâm Hukukunda Değişmenin Sınırı* (İstanbul: Arı Sanat Yayınları; 2005), 61-62; Gencer, *İslâm’da Modernleşme*, 622.

²³ Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, 1-2.

²⁴ Serahsî, Muhammed b. Ebî Sehl Ahmet, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru’l-marife, 1989), 8/104; Alauddin Ebû Bekr b. Mes’ud el-Kâsânî, *Bedâi’u’s-Sanâi’ fî Tertîbi’ş-Şerâi’* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-Arabî, ts.), 1/206; Abdullah b. Mahmud b. Mahmud el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-Ta’lîli’l-Muhtâr* (Beyrut: Dâru’l-Hayr, 1998), 4/321; Osman b. Ali Zeylaî, *Tebyinü’l-Hakâik Şerhu Kenzi’d-dekâik* (Bulak: Matbaatü’l-Kübra’l-Emiriyye, 1314), 4/211; İbn Âbidîn, *Neşru’l-Arf*, 2/128; Mustafa Hulûsi Güzelhisarî, *Menâfi’u’l-Hakâ’ik Şerhu Mecâmi’u’l-Hakâ’ik* (İstanbul: Matbaa-yı Âmire, 1308), 328; Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî, *Mecâmi’u’l- Hakâ’ik* (İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1318), 370; Mecelle Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası”, *Karşılaştırmalı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, haz. Ahmed Akgündüz (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2017), 42.

²⁵ İbn Âbidîn, *Neşru’l-Arf*, 2/125; Ali Haydar, *Dürerü’l-Hükkâm*, 1/47; Bûtî, *Đavâbi’ü’l-Maşlaħa*, 424; Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, 1-4, 95-96; Erdem, *Tanzimat Sonrasında Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, 81-83; Ekinci, *İslâm Hukukunda Değişmenin Sınırı*, 61-62; Abdürrahîm, *Teğayyuru’l-Fetvâ*, 18; Gencer, *İslâm’da Modernleşme*, 622.

olan prensip²⁶, ilk kez Hâdimî tarafından²⁷ küllî kaideler arasında zikredilmiştir.²⁸ Hâdimî'nin bu kaideye örnek babından verdiği fikhî meseleler, İbn Nüceym'(ö. 970/1563)'in *el-Eşbâh*'da "Âdet muhakkemdir." kaidesi altında verilen örneklerden seçilmiştir.²⁹

Kaideyi Hâdimî'den alarak³⁰ küllî kaideleri arasında 39. küllî kaide olarak zikreden Mecelle, kaidenin modern zamanlarda ön plana çıkmasında önemli bir rol oynamıştır.³¹ Mecelle de kaidenin yalnızca örf ve adete dayalı hüküm ve meselelerde geçerli bir kaide olduğunu Esbâb-ı Mûcibe Mazbatasında açık bir şekilde ifade etmiştir.³² Mecelle'ye göre "Ezmanın teğayyüru ile ahkâmın teğayyüru inkar olunamaz (zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi inkar olunamaz)."³³ kaidesinde zikredilen ahkâm örf ve adete dayalı ahkâm ve meselelerdir. Burada bahsedilen "değişim" de gerçek anlamda bir değişim değildir. Aslı hükümde herhangi bir değişiklik yoktur. Değişen sadece bu aslî hükmün olaylara tatbik şeklidir.³⁴ "Zamanın değişmesiyle hükümlerin değişeceğini" ifade eden kaide Mecelle'de örfle ilgili "Âdet muhakkemdir" ana kaidesinin altında yer alan örfle ilgili diğer küllî kaidelerle bir arada ve onların bir başka versiyonu olarak yer almaktadır.³⁵

Mecelle Mazbatasında bunu açıklamak üzere kaideyle ilgili şu örnek verilmektedir: Önceki fukahaya göre satın alınacak bir evin bir odasını görmek yeterli sayılıyordu. Müteahhirin fukahaya göre ise bir odasını görmek yeterli olmaz, evin tüm odalarını görmek gereklidir. Önceki fukaha ile sonraki fukaha arasındaki bu hüküm farklılığı evlerin yapıma tarzında zamanla meydana gelen örf farklılığından kaynaklanmıştır. Bu bir delil ve hüccet ihtilafı değil, zaman ve asır ihtilafıdır. Zira görme muhayyerliği ile ilgili aslî hüküm ve kaidede bir değişiklik yoktur. Değişen bu hükmün çeşitli zamanlardaki farklı örflere göre uygulanmasıdır. Önceki fukaha zamanında evlerin tüm odaları aynı tarzda inşa edildiği için tek odasını görmek ev hakkında yeterli bilgi sahibi olmak için yeterli oluyordu. Ancak zamanla evlerin her bir odasının farklı tarzda inşa edilmesi örf ve adet haline geldiği için

²⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 8/104; Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi'*, 1/206; Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, 4/321; Zeylaî, *Tebyinü'l-Hakâik*, 4/211; İbn Âbidîn, *Neşru'l-Arf*, 2/128.

²⁷ Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, 1, 8.

²⁸ Güzelhisarî, *Menâfi'u'l-Hakâ'ik Şerhu Mecâmi'u'l-Hakâ'ik*, 328; Hâdimî, *Mecâmi'u'l-Hakâ'ik*, 370.

²⁹ Zeynüddin b. İbrahim İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n Nezâir* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 81; Güzelhisarî, *Menâfi'u'l-Hakâ'ik Şerhu Mecâmi'u'l-Hakâ'ik*, 328; Hâdimî, *Mecâmi'u'l-Hakâ'ik*, 370; Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, 8.

³⁰ Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, 1-2.

³¹ Erdem, *Tanzimat Sonrasında Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, 72 (195 no'lu dipnot), 81.

³² "Mecelle Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası", *Karşılaştırmalı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, 42.

³³ Mecelle 39. Madde.

³⁴ "Mecelle Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası", *Karşılaştırmalı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, 42.

³⁵ Erdem, *Tanzimat Sonrasında Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, 81.

sonraki fukaha tek bir odasını görmenin yeterli olmayacağına ve tüm odaların görülmesi gerektiğine kail olmuştur. Burada görme muhayyerliği ile ilgili aslî hükümde bir değişim yoktur. Değişen bu aslî hükmün farklı devirlerdeki örf farklılığına göre uygulanma şeklidir.³⁶

Aynı şekilde Mecelle'nin ilerleyen bölümlerinde yer alan cüz'î ve özel hükümlerde de, “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” ile ilgili 39. md.'sine, hep örf ve adete dayalı hüküm ve meselelerde atıf yapılmıştır. Ali Haydar Efendi (ö. 1935) başta olmak üzere Mecelle şârihleri de söz konusu kaidenin şerhinde zamanın değişmesiyle değişecek hükümlerin örf ve adetlere dayalı ikincil hükümler olduğunu açıkça ifade etmişler ve bu yönde misallere yer vermişlerdir.³⁷

Keza modern döneme çok yakın yaşamış olan ve Hanefî mezhebinin son büyük müctehid fakihî olarak kabul edilen İbn Âbidîn (1252/1836) de “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” prensibini nasslarla düzenlenmeyen örf ve adete dayalı hükümlerde geçerli olarak kabul etmiştir. İbn Âbidîn Neşru'l-arf isimli eserinde örfe dayalı olan birçok hükmün sonraki dönemlerde örfün değişmesi, zaruret ve fesâd-ı zaman gibi etkenlerle müteahhirîn fukaha tarafından değiştirildiğini ifade etmekte ve bu yönde birçok örnek meselelere yer vermektedir.³⁸

Sonuç olarak gerek kadim fukahanın, gerek Hâdimî ve İbn Âbidin gibi son dönem usûlcü ve fakihlerinin ve gerekse geleneğe bağlı modern kanunlaştırma çalışması olan Mecelle'nin “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” kaidelerini örfe dayalı hükümlerle sınırlı olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bütün bunlar “değişim kaidesi”ni ve ahkâmın değişmesi konusunu, klasik dönem fukahasının ve Mecelle'nin örf ve adete dayalı hükümlerle sınırlı olarak gördüklerini açık ve net bir şekilde ortaya koymaktadır.

2. Muhammed Abduh'un “Ahkâmın Değişmesi Kaidesi” Çerçevesindeki Görüşleri

Modern fıkıh düşüncesinin kurucularından Muhammed Abduh'un yenilikçi ve reformist fikhî görüşünü şekillendiren en önemli kaidelerden biri, “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişeceği” kaidesidir. O ve takipçisi olan yenilikçi düşünürler, klasik fıkıh düşüncesinde örfe dayalı hükümlerle sınırlı olarak görülen “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” kaidesini, modern bir yaklaşımla, tüm muamelât ve fıkıh alanına genişletmişlerdir. Böylece

³⁶ “Mecelle Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası”, *Karşılaştırmalı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, 42

³⁷ Ali Haydar, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1/47.

³⁸ İbn Âbidîn, *Neşru'l-Arf*, 2/125 vd.

onlar kaideyi modern fıkıh düşüncesinin en önemli unsur ve dayanaklarından biri durumuna getirmişlerdir.³⁹

2.1. Abduh'un Hukuk Düşüncesinde Hükümlerin Tasnifi ve Değişim

Muhammed Abduh'un modern hukuk ve fıkıh düşüncesi en temelde dinî hükümlerin “değişmez hükümler-değişebilir hükümler” şeklinde iki ana alana ayrılmasına dayanmaktadır.⁴⁰ Abduh dinî hükümleri, değişmez hükümler-değişebilir hükümler şeklinde, klasik fıkıh düşüncesinde bulunmayan bir ayrımla, iki temel alana ayırmıştır. O, “değişmez hükümler” ve “asıl din” alanının yalnızca itikad, ibadetler, ahlâk hükümleri ve muamelât alanıyla ilgili genel prensiplerden oluştuğunu ifade etmiştir. Bunların dışında kalan ve dinin hukuk alanını oluşturan; medenî, siyasî, idarî ve kazâî hükümleri düzenleyen geniş muamelât alanının ise dinin “değişir dünyevî” boyutunu oluşturduğunu iddia etmiştir.⁴¹ Böylece Abduh söz konusu alanı her çağda “çağın şartları ve normlarına göre” değişir, beşerî ve dünyevî bir alan haline getirmeye çalışmıştır. Abduh'un bütün yenilikçi hukukî düşüncesinin temelini işte bu “değişmez hükümler-değişir hükümler” ayrımı oluşturmaktadır.⁴²

Abduh, İslâm'ı basit bir dinî-moral öğretiye indirgemekte ve seküler bir yaklaşımla dinin mutlak boyutunu inanç hükümleri (akaid) ve ibadetlere hasretmektedir. Ona göre “esas din alanı” yalnızca akaid, ibadetler, ahlâk hükümleri ve muamelâtla ilgili genel prensiplerden oluşmaktadır. Bu alandaki hükümler değişmez ve insanlar tarafından bu alandaki hükümlere herhangi bir ekleme ya da çıkarma yapılamaz. Bu alanla ilgili hükümler Kur'an ve mütevâtir Sünnet tarafından detaylı, değişmez bir şekilde ve kesin olarak belirlenmiştir. Bu yüzden bu alanda ictihad cari değildir. Bu alan dinin değişmez sabiteler ve “asıl din” alanını oluşturmaktadır.⁴³

Medenî, sosyal, siyasî, kazâî ve iktisadî hükümlerden oluşan geniş muamelât alanı ile ilgili hükümler ise Abduh'a göre dinin “değişir dünyevî hükümler” alanını oluşturmaktadır.⁴⁴ Bunlar “esas din” alanından değildir ve dolayısıyla değişmez de değildir. Bu alandaki

³⁹ Abduh, *el-A'mâlî'l-Kâmile*, 1/386; Kerr, *Islâmic Reform*, 189-190, 198-199; Hourani, *Arabic Thought*, 145, 148, 152, 155; Azmeh, *İslâmlar ve Moderniteler*, 185; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 622.

⁴⁰ Reşîd Rızâ, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm* (Kahire: Dâru Fadîle, 2006), 1/940; Adams, *Islam and Modernism*, 174-175; Hourani, *Arabic Thought*, 145; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 513-514, 622.

⁴¹ Reşîd Rızâ, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940; Adams, *Islam and Modernism*, 191-194; Hourani, *Arabic Thought*, 145, 148, 152; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 513-514.

⁴² Muhammed Abduh, *el-A'mâlî'l-Kâmile lil-İmâm Muhammed Abduh*, haz. Muhammed Ammara (Beyrut Dâru's-Şürûk, 1994), 1/386; Reşîd Rızâ, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940; Adams, *Islam and Modernism*, 191-194; Hourani, *Arabic Thought*, 145, 148, 152; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 513-514, 622.

⁴³ Reşîd Rızâ, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940; Adams, *Islam and Modernism*, 174-175; Hourani, *Arabic Thought*, 145, 148.

⁴⁴ Reşîd Rızâ, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940; Adams, *Islam and Modernism*, 174-175; Hourani, *Arabic Thought*, 148; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 513-514.

hükümler, “zamana ve şartlara göre değişen” hükümlerdir. Kur'an ve mütevâtir Sünnet muamelât alanı ile ilgili detay hükümler getirmemiş, sadece “genel prensipleri” vazetmiştir. Bu genel prensipler ve “zamanın şartları” doğrultusunda bu alanın detay ve özel hükümlerini belirleme işini ise insan akli ve ictihadına bırakmıştır.⁴⁵ Ümmetin ileri gelen âlim ve yöneticilerinden oluşan ülü'l-emr, bir otorite olarak Allah'ın koyduğu bu genel prensipler ışığında, her çağda değişen şartlar ve toplumun maslahatı doğrultusunda bu alanın detay hükümlerini belirleyecektir.⁴⁶ Bu alandaki hükümler, değişen toplumsal şartlar ve maslahatlar doğrultusunda çağdan çağa değişmeli, zamanın ve şartların gereğine göre tekrar gözden geçirilmelidir.⁴⁷

Abduh'a göre muamelât sahasında Allah sadece genel ilke ve prensipleri vazetmiş, bu genel prensiplerin zamanın şartlarına ve değişen farklı durumlara göre tatbikini ise insan akli ve ictihadına bırakmıştır. Zamanın değişmesiyle birlikte, problemler ve durumlar değiştiğinde uygulama ve özel hükümler de değişmelidir.⁴⁸

Dinî hükümlerin “değişmez hükümler-değişir hükümler” ya da “dinî hükümler-dünyevî hükümler” şeklinde bir ayrımâ tâbi tutulması klasik fıkıh düşüncesine yabancı, modern bir yaklaşımdır.⁴⁹ Bu modern ayrım, klasik fıkıh düşüncesindeki ibadât-muamelât ayrımına tekabül etmez. Zira kadim fukahânın ibadât-muamelât ayrımı, sadece teknik bir tasnif olup derece ayrımı maksadıyla yapılan bir taksimdir. Yoksa ibadât ve muamelât alanları arasında hüküm, kaynak ve metot açısından farklılık ima eden bir ayrım değildir.⁵⁰ Oysa Muhammed Abduh, tasnif amacına matuf bu teknik geleneksel derece ayrımını epistemolojik bir mahiyet ayrımına dönüştürmüş, ibadât ve muamelât alanlarını hüküm, kaynak ve metot bakımından birbirinden derin ve köklü bir şekilde ayırmıştır.⁵¹ O dinî hükümleri, klasik fıkıh düşüncesinde olmayan modern bir ayrımla değişmez hükümler-değişir hükümler ya da dinî hükümler-

⁴⁵ Reşîd Rızâ, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940; Adams, *Islam and Modernism*, 174-175; Hourani, *Arabic Thought*, 148; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 513-514.

⁴⁶ Adams, *Islam and Modernism*, 174-175.

⁴⁷ Reşîd Rızâ, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940; Adams, *Islam and Modernism*, 174-175; Hourani, *Arabic Thought*, 148, 152; Hatiboğlu, *İslâm Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*, 127; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 513-514.

⁴⁸ Hourani, *Arabic Thought*, 152.

⁴⁹ İzmirli İsmail Hakkı, “Sebilü'r-Reşad Ceride-i İslamiyyesi Heyet-i Muhtereme-i İlmiyyesine [Gönderilen Sorulara] Cevap”, *Sebilü'r-Reşad (Sırat-ı Müstakim)*, Eşref Edib, 12/292 (3 Nisan 1330), 94-95; Mehmet Akgül, “Modernleşme Çağında İslâm Dünyasının Değişim Süreci ve Din Anlayışında Yaşanan Kırılma”, *Makalat*, 1/1 (1999), 62; Erdem, *Tanzimat Sonrasında Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, 114, 217; Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 46, 229; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 513.

⁵⁰ İzmirli “Sebilü'r-Reşad Ceride-i İslamiyyesi Heyet-i Muhtereme-i İlmiyyesine [Gönderilen Sorulara] Cevap”, 94-95; Akgül, “Modernleşme Çağında İslâm Dünyasının Değişim Süreci ve Din Anlayışında Yaşanan Kırılma”, 62; Erdem, *Tanzimat Sonrasında Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, 114, 217; Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 46, 200, 223, 253.

⁵¹ Abduh, *el-A'mâlî'l-Kâmile*, 1/386; Reşîd Rıza, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940; Adams, *Islam and Modernism*, 175; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 513. Hourani, *Arabic Thought*, 148.

dünyevî hükümler şeklinde iki temel kategoriye ayırmış ve dinin medenî, sosyal, siyasî, iktisadî ve kazaî hükümlerini meydana getiren geniş muamelât alanını “değişir ve dünyevî hükümler” kategorisi haline getirerek dünyevîleştirme eğilimine girmiştir. Abduh böylece dinin hukuk alanını oluşturan söz konusu büyük hüküm sahasını sekülerize ederek, söz konusu alanda klasik fikhî birikimi devre dışı bırakıp büyük bir değişimin ve fikhın çağdaş şartlar ve normlar doğrultusunda reforme edilmesi projesinin önünü açmaya çalışmıştır.⁵²

2.2. Abduh'un Hukuk Düşüncesinde Maslahat ve Değişim

Muhammed Abduh'un dinî hükümlerde yenilenme ve değişim düşüncesini üzerine bina ettiği en önemli klasik kavramlardan biri maslahattır.⁵³ Maslahat düşüncesi onun yenilikçi hukuk ve değişim düşüncesinde merkezî bir yere ve role sahiptir. Abduh hukuk ve değişim düşüncesini maslahat düşüncesi üzerine bina etmiştir. Abduh'a göre muamelât sahasındaki hükümlerin en önemli teşrî kılınma sebebi, ümmetin genel maslahatlarıdır.⁵⁴ Ona göre itikad ve ibadetler sahasında dikkate alınacak olan deliller Kitap, Sünnet ve icmâ; muamelât sahasında dikkate alınacak en önemli delil ise maslahattır.⁵⁵ Muamelât sahasındaki hükümler, ümmetin genel maslahatlarını gerçekleştirmek için vazolunurlar. Bu yüzden ona göre eğer bir Kuran ve Sünnet nassı ya da bu ikisinden çıkarılan bir kural ve prensip, maslahata aykırı olursa o nass ya da kural bir yana bırakılabilir.⁵⁶ Abduh'a göre insanların maslahatları sürekli değiştiği için bu maslahatlarla ilgili hükümler ve uygulama da değişmelidir.⁵⁷

Muhammed Abduh klasik düşüncede sadece Mâlikîler tarafından nass olmayan hususlarda ve sıkı şartlarla, ikinci dereceden tâli bir delil olarak kabul edilen maslahatı⁵⁸, bu geleneksel cüz'î ve sınırlı konumunun çok ötesinde, çok daha geniş bir şekilde yorumlamıştır. O, maslahatı, muamelât sahasında Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas gibi klasik delillerin de üstünde yer alan ve onlara takdim edilecek denli güçlü, en başat delil konumuna

⁵² Reşid Rıza, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940; Adams, *Islam and Modernism*, 175; Hourani, *Arabic Thought*, 148, 152-153, 155; İnyet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Sami Erdem, *Tanzimat Sonrasında Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, 113; Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 254; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 513.

⁵³ Hourani, *Arabic Thought*, 151; Adams, *Islam and Modernism*, 174-175; İnyet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Hatiboğlu, *İslâm Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*, 127.

⁵⁴ Reşid Rıza, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940-941; Adams, *Islam and Modernism*, 174-175; Hourani, *Arabic Thought*, 151; İnyet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 624-626

⁵⁵ Reşid Rıza, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940; Adams, *Islam and Modernism.*, 174-175; Hourani, *Arabic Thought*, 151.

⁵⁶ İnyet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 626.

⁵⁷ Hourani, *Arabic Thought*, 152; Kerr, *İslâmic Reform*, 187-200; İnyet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 625.

⁵⁸ Şükri Özen, “İstislâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/388.

yükseltmiştir.⁵⁹ Abduh'a göre muamelât alanında maslahat Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas gibi klasik delillerle tearuz ederse, dikkate alınacak olan delil maslahattır. Maslahat muamelât alanında bu aslî klasik delillere takdim edilir.⁶⁰

Muhammed Abduh, klasik maslahat kavramını modern Batı'ya ait düşünce akımlarından biri olan faydacılık akımı ve prensibiyle özdeşleştirmiş, klasik anlam aralığından uzaklaştırarak altını modern bir içerikle doldurmuştur.⁶¹ Maslahat, geleneksel olarak nassların yorumlanmasıyla ilgili bir kuraldan öte bir şey değildi. Abduh ise onu, "sosyal ahlâkın genel prensiplerinden" özel kanunlar çıkartma prensibine dönüştürmüştür.⁶² Ona göre Allah muamelât sahasında detay cüzî hükümler vazetmemiş, sadece "genel prensipler" vazetmiştir. Bu genel prensiplerin sosyal hayatın özel problemlerine ve detay meselelerine uygulanmasını ise insan aklına ve ictihada bırakmıştır.⁶³ Zamanın değişmesiyle bu özel problemler, şartlar ve ahval değiştikçe, uygulama ve hukukî hükümler de değişecektir. Herhangi bir zamanda hükümlerin teşrîinde ve değişiminde dikkate alınacak en önemli esas ve rehber kural, insanoğlunun o zamanki genel maslahatlarıdır.⁶⁴ Abduh'a göre maslahatlar zamana ve çağa göre değişir. Bu yüzden muamelât alanının detay hükümleri de zamana ve şartlara göre değişen maslahatlar doğrultusunda her çağda değişimden geçmelidir.⁶⁵ Böylece Abduh, ibadetlerle ilgili kısmın dinin değişmez alanı olduğunu, muamelât alanının ise değişim alanı olduğunu ve bu alandaki hükümlerin zamana ve maslahatlara göre sürekli değişime tabi olduğunu iddia etmiştir.⁶⁶ Abduh'a göre zaman değiştikçe problemler, meseleler ve maslahatlar da değişir. Yeni meseleler ve problemler ortaya çıkar. Yeni ortaya çıkan meseleler, durumlar ve şartlar Şariin koyduğu genel prensipler ve ümmetin maslahatları ışığında çözüme kavuşturulmalıdır.⁶⁷

Abduh'a göre, dört mezhebin muamelât sahasındaki hükümleri değişmez nitelikte değildir. Bu hükümler zamanın maslahatlarına tabidir. Zamanın maslahatları bu hükümlerin

⁵⁹ Reşîd Rızâ, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940-941; İnayet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 628.

⁶⁰ Reşîd Rızâ, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940-941; İnayet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 626.

⁶¹ Hourani, *Arabic Thought*, 151; Kerr, *Islâmic Reform*, 207; Al-Azmeh, *İslâmlar ve Moderniteler*, 161; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 624-626.

⁶² Hourani, *Arabic Thought*, 151; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 625.

⁶³ Reşîd Rızâ, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940-941; Adams, *Islam and Modernism*, 174-175; Hourani, *Arabic Thought*, 148, 151; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 514, 625.

⁶⁴ Reşîd Rızâ, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940-941; Hourani, *Arabic Thought*, 151; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 625.

⁶⁵ Hourani, *Arabic Thought*, 152; Kerr, *Islâmic Reform*, 187-200; İnayet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162.

⁶⁶ Reşîd Rızâ, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940-941; İbrahim Hatiboğlu, *İslâm Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*, 127.

⁶⁷ Hourani, *Arabic Thought*, 151-152; Adams, *Islam and Modernism*, 174-175.

değişmesini gerektiriyorsa, bu hükümler değişimden geçirilmelidir.⁶⁸ Muamelât sahasında dikkate alınacak en önemli kriter ve prensip maslahattır. Hatta bu hükümler nasslarla dahi düzenlenmiş bile olsa, eğer maslahatla çelişiyorlarsa maslahat esas alınmalı ve hükümler bu maslahatlar doğrultusunda değişimden geçirilmelidir.⁶⁹ Örneğin Abduh, Isak Taylor isimli bir İngiliz rahibine cevaben yazdığı mektupta, adı geçen rahibin İslâm ve Hristiyanlık arasında en önemli ihtilâf konuları olarak gördüğü talâk, çok eşlilik (poligami) ve kölelik gibi konularda mevcut fikhî hükümlerin İslâm'ın esasına ait hükümlerden olmadığını ve şartlara göre değişen hükümler olduklarını iddia etmektedir.⁷⁰ Oysa ki bu hükümler nasslar ve icmâ ile düzenlenmiştir.

Abduh'un bu modern değişim yaklaşımıyla, değişimi nasslarla düzenlenmeyen örfe dayalı hükümler sahasına hasreden gelenekten ve kadim düşünceden ayrıldığı, "zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi" prensibini nassları da içine alacak şekilde genişlettiği görülmektedir. Ayrıca talâk, çok eşlilik, kölelik gibi modern dönemde tartışma konusu yapılan mevzularda modern değer ve algıları hiç sorgulamadığı, aksine sürekli olarak bunlarla ilgili fikhî ahkâmı tartışma ve eleştiri konusu yaptığı görülmektedir.⁷¹

Muhammed Abduh zamanın şartlarına ve maslahata göre hüküm verme metoduna sahabe ve hulefa-i râsidinin uygulamalarını dayanak olarak göstermektedir. Ona göre mesela Hz. Peygamber Kur'ân'ı cem' ettirmediği halde Hz. Ebubekir zamanında zaruret meydana geldiği için cem edilmiştir. Yine halife Hz. Ebubekir zekât vermeyenlerle harp yapmıştır. Hz. Ömer müellefe-i kulûbe zekât verme uygulamasını durdurmuştur. Yine Hz. Ömer kıtlık zamanında hırsızlık cezasını tatbik etmemiştir. Yine ona göre içki içme suçunun cezası Hz. Peygamber zamanında belirlenmeyip sonradan belirlenmiştir. Abduh'a göre sahabe ve hulefa-i râsidin döneminden bütün bu örnekler, maslahata dayanarak hüküm verme metodunun dinin ruhunu yansıttığını ve dini en iyi anlayan ilk nesil olan sahabenin de bu metodu uyguladığını göstermektedir.⁷²

Abduh ve takipçisi olan yenilikçi düşünürler, kıyasa nazaran naslarla daha zayıf bir bağ kurma şekli olan ve bu yüzden fukaha tarafından kendisine sınırlı olarak başvuru maslahatı, muamelât sahasında teşriin yegâne şer'î kaynağı haline getirmiştir.⁷³ Ancak kavram onun tarafından modern dönemde, klasik dönemde olduğundan daha genel bir mânada

⁶⁸ Reşid Rızâ, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/944-945; Hourani, *Arabic Thought*, 151-152; Adams, *Islam and Modernism*, 174-175.

⁶⁹ İnyet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 514, 626.

⁷⁰ Adams, *Islam and Modernism*, 175; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 514.

⁷¹ Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 252.

⁷² Abdülkadir Kartal, *Bazı Ahkâm Ayetlerini Yorumlamada Muhammed Abduh'un Yaklaşımı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 34.

⁷³ Kerr, *Islâmic Reform*, 207; Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 254.

yorumlanmıştır.⁷⁴ Abduh ve takipçileri, böylece, şeriatı sosyal hayatın değişen şartlarına uydurabilmek için “sosyal sâik” ilkesini reformlarına ilham kaynağı yapmışlardır.⁷⁵

Klasik usûl düşüncesinde deliller arasında bir hiyerarşi vardır. Klasik usûle göre hakkında nass ve icmâ olan bir konuda kıyasa başvurulamaz. Kıyas deliller hiyerarşisinde Kitap, Sünnet ve icmâdan sonra dördüncü sırada yer alır.⁷⁶ Bu nass, haber-i vahid dahi olsa kıyasa takdim edilir.⁷⁷ Kıyas imkânı varken de maslahat ictihadına başvurulamaz.⁷⁸ Zira klasik usûle -Mâlikîlere- göre maslahat deliline dört aslî delil olan Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas ile hüküm bulunamayan durumlarda ancak başvurulabilir.⁷⁹ Kıyasın nasla irtibatının olması, onu, böyle bir irtibatı olmayan maslahat ictihadından üstün hale getirmektedir.⁸⁰ Kıyasta hareket noktası nasslardır. İstislâhta ise nasların bizzat lafızları yerine onlardan tümevarım yoluyla elde edilen “genel prensipler” esas alınır ve bu prensiplerin nasslara uygun olması şartı aranır.⁸¹

Ancak modern dönemde Muhammed Abduh ve ekolü tarafından, bu deliller hiyerarşisinin altüst edildiği görülmektedir.⁸² O, nasslara ve lafızlarına dayalı kıyas ictihadının yerine maslahat ictihadını geçirmiş, muamelât sahasında maslahatı Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas gibi delillerin önünde ve üzerinde yer alan bir ilke konumuna yükseltmiş ve bu deliller maslahatla çeliştiklerinde maslahatı esas almıştır. O bu şekilde maslahatı muamelât sahasında birinci delil konumuna yükseltmiştir.⁸³

Modern dönemde birçok yenilikçi düşünür, fikhî çağın şartlarına uydurma ve modern değerlere göre fikhî yenileme hususunda, klasik dönemde kendisine sınırlı bir çerçevede başvurulmuş⁸⁴ maslahat kavramını elverişli bir araç olarak görmüş ve ondan yararlanmak istemiştir. Ancak kavramın klasik çerçevesi, arzu edilen modern değişimleri gerçekleştirmeye imkan vermediği için, onlar kavramı klasik anlam aralığından uzaklaştırıp, daha genel mânada yorumlamış, böylece onu bu metodolojik sınırlandırmalardan kurtararak tâli bir yöntem olmaktan çıkarmaya çalışmışlardır.⁸⁵

⁷⁴ Kerr, *İslâmic Reform*, 207; Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 254.

⁷⁵ Kerr, *İslâmic Reform*, 201-202; Layish, “Modernistlerin İslâm Hukukunun Sekülerleşmesine Katkısı”, 274.

⁷⁶ Yunus Apaydın, “Kıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/533.

⁷⁷ Apaydın, “Kıyas”, 534; Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 101.

⁷⁸ Özen, “İstislâh”, 383; Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 101.

⁷⁹ Özen, “İstislâh”, 383.

⁸⁰ Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 101.

⁸¹ Özen, “İstislâh”, 385.

⁸² Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 101.

⁸³ Kerr, *İslâmic Reform*, 207; İneyet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 514, 628; Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 245.

⁸⁴ Özen, “İstislâh”, 388.

⁸⁵ Kerr, *İslâmic Reform*, 207; Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 237.

3. Abduh'un Değişim Görüşünün Klasik Dönem Değişim Görüşüyle Karşılaştırılması

Muhammed Abduh'un ahkâmın değişmesi kaidesi ile ilgili geliştirdiği modern yaklaşımın, kaide ile ilgili kadim dönemde İslâm hukukçularının görüş birliğiyle geliştirilmiş olan klasik yaklaşım çerçevesinde değerlendirilmesi güç görünmektedir. Zira “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” prensibi, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, erken devirlerden itibaren belirli sınır ve kayıtlarla fûrû eserlerinde⁸⁶ ve fıkıh düşüncesinde yer almış ve ilk kez Hanefî usûlcü Hâdimî tarafından⁸⁷, ardından da ondan iktibasla⁸⁸ Mecelle tarafından küllî kaide haline getirilmiştir.⁸⁹ Bahse konu bu prensibin tarihî seyrine bakıldığında, gerek klasik dönemde kadim fukahânın ve Hâdimî ve İbn Âbidin gibi usûlcü ve fakihlerin, gerekse modern dönemde Mecelle'nin, kaideyi ana hükümlerde değil, yalnızca örfe dayalı ikincil hüküm ve meselelerde geçerli olan bir kaide olarak kabul ettikleri görülmektedir. Eş deyişle İslâm hukuk mezheplerine ait kadim fûrû eserlerine bakıldığında, “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi gerektiği” prensibinin, ana hüküm ve meselelerde değil, örfe dayalı ikincil tâli hüküm ve meselelerde söz konusu edildiği görülmektedir.

Muhammed Abduh'un ise “değişim kaidesi” ile ilgili kadim dönem ve Mecelle'deki bu hassas kayıt ve sınırlamaları dikkate almadan onu sınırsız bir genişlikte kullandığı, kaideyi örf ve adete dayalı hükümlerle sınırlı olmaktan çıkarıp tüm muamelât sahasında geçerli olan bir kaide haline getirdiği görülmektedir.⁹⁰ Abduh dinin değişmez alanını yalnızca itikad ve ibadet hükümlerine hasrederek, bütün bir muamelat alanını değişim sahası haline getirmiştir. İbadât ve muamelat sahalari arasında yapılan bu ayrımın ve tüm muamelat sahasının, esas din alanından olmayan dünyevî bir değişim sahası haline getirilmesinin kadim fukahaya ait klasik birikim üzerindeki tezahürlerinin pek çok olacağı muhakkaktır.⁹¹ Halbuki kadim fıkıh düşüncesinde ne böyle ibadât ve muamelât arasında epistemolojik mahiyette derin bir ayrım vardır, ne de tüm muamelat sahasını dünyevî değişim alanı haline getiren bu çapta büyük bir değişim görüşü vardır.

Muhammed Abduh'un kadim gelenek ve görüşten esaslı şekilde ayrıldığı noktalardan birisi de nasslara dayanan bazı hükümleri de değişimin konusu yapması ve muamelât sahasında değişim kaidesinin kapsamına nassları da dahil etmesidir.⁹² Abduh, değişim

⁸⁶ Serahî, *el-Mebsût*, 8/104; Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi'*, 1/206; Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, 4/321; Zeylaî, *Tebyinü'l-Hakâik*, 4/211; İbn Âbidîn, *Neşru'l-Arf*, 2/128

⁸⁷ Güzelhisarî, *Menâfi'u'l-Hakâ'ik Şerhu Mecâmi'u'l-Hakâ'ik*, 328; Hâdimî, *Mecâmi'u'l-Hakâ'ik*, 370.

⁸⁸ Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, 1-2.

⁸⁹ Mecelle 39. Madde.

⁹⁰ Hourani, *Arabic Thought*, 151; Kerr, *Islâmic Reform*, 187-200; İneyet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Hallaq, *A History of Islamic Legal Theories*, 214-220; İbrahim Hatiboğlu, *İslâm Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*, 127.

⁹¹ Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 235.

⁹² İneyet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 514.

konusunda, kadim gelenekte tüm mezheplerin ittifakıyla kabul edilen “mevrid-i nassda içtihadı mesağ yoktur” kaidelerini de göz ardı etmiş; muamelât sahasında nasslarla sabit olan birtakım hükümlerin maslahatla ve zamanın şartlarıyla çeliştikleri takdirde değişebileceğini iddia etmiştir.⁹³ Abduh, muamelât sahasında hüküm teşriinde dikkate alınacak en önemli delil ve prensibin maslahat olduğunu, Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas gibi aslî delillerin muamelât sahasında maslahatla çelişmeleri durumunda maslahatın esas alınacağını iddia etmiştir.⁹⁴ Modern telakkilerle ve şartlarla bağdaşmadıkları için modern dönemde tartışma konusu yapılan ve modern zamanın gereklerine göre değişmesi istenen talak, çok eşlilik ve kölelik gibi konularla ilgili, nasslara dayanan hükümler bunlardan bazılarıdır.⁹⁵

Muhammed Abduh'un ahkâmın değişmesi konusunda kadim gelenekten ayrıldığı bir diğer önemli nokta da, değişim kaidelerini örf kavramı ve örfeye dayalı hükümler yerine maslahat kavramı ve maslahatların değişmesi düşüncesi üzerine bina etmesidir. Kadim gelenekte bütün hukuk ekollerinde değişim kaidesi örfeye dayalı hükümler üzerine bina edilirken ve sadece örfün değişmesiyle hükümlerin değişmesi kapsamında ele alınırken, Muhammed Abduh değişimi maslahat kavramı ve ibadât-muamelât ayrımı üzerinden tüm muamelât ve fıkıh sahasına yaymıştır.⁹⁶ O, itikad ve ibadet sahasında nasslar ve icmanın, muamelat sahasında ise maslahatın esas alınacağını iddia etmiştir. O, maslahatı geleneksel tartışmalı ve marjinal, ikincil fer'î bir delil olmaktan çıkarıp kapsamını genişletmiş, fikhî düşüncenin ve teşriin merkezine geçirmiştir. Onu genel bir manada yorumlamış ve faydacılık prensibi doğrultusunda sosyal ahlakın genel düsturlarına indirgemıştır.⁹⁷ Abduh muamelat sahasında Allah'ın sadece “genel prensipler”i vazettiğini, bu sahanın cüz'î ve detay hükümlerinin ise bu “genel prensipler” ile zamanın şartları ve maslahatlarına göre belirleneceğini iddia etmiştir. Ona göre zaman değişip maslahatlar da değiştikçe bu hükümler de değişimden geçmelidir.⁹⁸ Abduh'un değişim kaidelerini maslahat düşüncesi üzerine bina ederek ve maslahat düşüncesi üzerinden onu tüm muamelât sahasına yayarak, değişimi örf üzerine bina eden ve onunla sınırlayan kadim düşünceden esaslı bir şekilde ayrıldığı görülmektedir.

Muhammed Abduh'un kadim gelenek ve klasik fıkıh düşüncesi ile ayrıştığı diğer bir önemli nokta da değişime yüklenen modern mana ve tannan geniş çerçevedir. Kadim gelenek ve fukaha “zamanın değişmesiyle hükümler değişir” ifadesindeki “değişim”i modern dönemdeki gibi hakiki bir değişim olarak görmemektedir. Burada değişimle kast edilen Şâriin

⁹³ İneyet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 514, 628.

⁹⁴ İneyet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162.

⁹⁵ Adams, *Islam and Modernism*, 175; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 514.

⁹⁶ Hourani, *Arabic Thought*, 148, 151-152.

⁹⁷ Hourani, *Arabic Thought*, 151; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 625.

⁹⁸ Hourani, *Arabic Thought*, 151-152.

hükümleri değişik durum ve şartlara göre tafsil etmesidir.⁹⁹ Yoksa ana ve asıl hükümde bir değişiklik yoktur. Değişen şey bu hükmün olaylara ve durumlara uygulanma şeklidir.¹⁰⁰ Ayrıca şeriat ve şer'î hukukta beşer kökenli hukuklar gibi zamana ve şartlara göre tağyir ve tebdil (değişim) söz konusu olamaz. Şer'î hukuku teşri kılan ve vaz eden Allah Tealadır. Fukahanın yaptığı şey, şer'î hükümleri değişik durumlara uygulamak, yeni ortaya çıkan meselelerin hükmünü Allah'ın vazettiği şer'î hükümlerdeki benzerlerine bakarak bulmaktan ibarettir. Fukaha Şari ve kanun yapıcı değildir.¹⁰¹ Muhammed Abduh ise değişimi aşırı bir şekilde genişletmiş, istisna olmaktan çıkarmış ve fıkhnın ana esaslarından biri durumuna getirmiştir. O, itikad ve ibadetler dışında kalan ve dinin büyük çoğunluğunu oluşturan muamelât sahasını tümüyle değişim ve ictihad sahası haline getirmiştir. Muamelât sahasındaki cüz'î ahkâmı her döneme ve şartlara göre ve zamanın şartlarını, maslahatlarını gerekçe göstererek, istediği zaman istediği şekilde değişir hale getirerek, beşer akli ve müdahalesinin belirleyici olduğu beşerî kanunlar mesabesine indirmiştir.¹⁰²

4. Fıkıhta Yenilenme Düşüncesi ve Ahkâmın Değişmesi

Modern yorumuyla “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” kaidesi Muhammed Abduh'un kuruculuğunu yaptığı fıkıhta kapsamlı yenilenme ve reform projesine dayanak olarak kullandığı en başta gelen klasik kavram ve kaidelerden birini oluşturmaktadır.¹⁰³ Ancak o, kaideyi modern bir şekilde yorumlamış, çerçevesini klasik düşünceye göre çok genişletmiş, kaideyi gelenekteki, örf ve âdete dayalı hükümlerle sınırlı cüz'î bir prensip olmaktan çıkarıp tüm muamelât sahasını kuşatan küllî bir prensip haline getirmiştir.¹⁰⁴ Böylece o, muamelat sahasında mutlak ictihad kapısını açıp dört mezhebe ait klasik fikhî birikimi büyük bir değişimden geçirmeyi ve fıkıhta modern şartlar doğrultusunda büyük bir yenilenmenin önünü açmayı hedeflemiştir.¹⁰⁵

⁹⁹ Muhammed Zâhid el-Kevserî, “Din ve Fıkıh”, *Makâlâtü'l-Kevserî* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.), Makâlât, 95; a.mlf., “Nazaru'l-Mer'i ila Şer'illahi Mi'yarü Dinihi”, *Makâlât*, 233.

¹⁰⁰ “Mecelle Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası”, *Karşılaştırmalı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, 42, Bûtî, *Đavâbi'tü'l-Maşlaħa*, 302.

¹⁰¹ Kevserî, “Şer'ullahi fi Nazari'l-Müslimin”, *Makâlât*, 98-99, Yunus Apaydın, “Klasik Fıkıh Usûlünün Yapısı ve İşlevi”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1 (2003), 12.

¹⁰² Kevserî, “Din ve Fıkıh”, *Makâlât*, 95; a.mlf., “Nazaru'l-Mer'i ila Şer'illahi Mi'yarü Dinihi”, *Makâlât*, 233.

¹⁰³ Abduh, *el-A'mâlü'l-Kâmile*, 1/386; Adams, *Islam and Modernism*, 175; Hourani, *Arabic Thought*, 152-153, 155; İnayet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 622.

¹⁰⁴ Abduh, *el-A'mâlü'l-Kâmile*, 1/386; Reşid Rıza, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940; Adams, *Islam and Modernism*, 175; Hourani, *Arabic Thought*, 148, 152, 155; İnayet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 622-623.

¹⁰⁵ Reşid Rıza, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940; Adams, *Islam and Modernism*, 175; Hourani, *Arabic Thought*, 148, 152-153, 155; İnayet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 514, 622.

Abduh, “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” kaidesine dayanarak, tüm medenî, hukukî, siyasî, kazaî ve iktisadî alanı düzenleyen muamelât alanında modern şartlar ve normlarla uyuşmadığını düşündüğü dört mezhebe ait kadim fıkıh külliyâtını devre dışı bırakmayı ve modern ictehadların önünü açmayı hedeflemiştir.¹⁰⁶ Ancak o bunu yaparken kaideyi kadim ve otantik çerçevesinden uzaklaştırmış; örfî hükümlerle sınırlı cüz'î bir prensip olmaktan çıkararak, tüm muamelât ve fıkıh sahasını kuşatan küllî bir prensip haline getirmiştir.¹⁰⁷ Böylece kaidenin kapsam alanını, tüm fıkıhın yenilenmesini ve klasik fikhî birikimi tamamen devre dışı bırakmayı sağlayacak şekilde tüm fıkıh ve muamelât alanına genişletmiştir.¹⁰⁸ Oysa kadim fıkıh düşüncesinde, dini hükümlerin “dinî-dünyevî” şeklinde ayrılması ve bütün muamelât alanının dünyevî-değişir bir alan haline getirilmesi gibi bir yaklaşım hiçbir zaman söz konusu olmamıştır. Aynı şekilde muamelât sahasındaki tüm hükümlerin “zamanın değişmesiyle değişen hükümler” olduğu şeklinde sınırsız ve aşırı geniş bir değişim yaklaşımı da hiçbir zaman söz konusu olmamıştır.¹⁰⁹

Abduh'un değişim düşüncesini fıkıh düşüncesinin merkezine yerleştirerek fikhî hükümlerde büyük yenilenme ve reform projesinin önünü açmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Zira o klasik usûlde olmayan bir ayımla, dinî hükümleri “değişmez hükümler-değişir hükümler” şeklinde iki temel alana ayırmış; değişmez ve asıl dinî alanı yalnızca itikad ve ibadet hükümlerine hasretmiş, bunun dışındaki tüm muamelat alanının ise değişim sahası olduğunu iddia etmiştir.¹¹⁰ Kur'an ve Sünnet'in itikad ve ibadet alanında değişmez detay hükümler sevkettiğini, ancak muamelat alanında ise sadece “genel prensipleri” vazetmekle yetindiğini, bu alanın detay hükümlerinin belirlenmesini ise insan aklına, zamanın şartlarına ve maslahatlarına bıraktığını iddia etmiştir.¹¹¹ Muamelat alanındaki hükümlerin genel maslahatları temin için vazedildiğini, maslahatların ise her çağın şartlarına ve durumlarına göre değişeceğini, dolayısıyla değişen maslahatlar doğrultusunda bu hükümlerin de zamana

¹⁰⁶ Reşid Rıza, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940; Adams, *Islam and Modernism*, 175; Hourani, *Arabic Thought*, 148, 152-153, 155; İnayet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 514, 622.

¹⁰⁷ Abduh, *el-A'mâlî'l-Kâmile*, 1/386; Reşid Rıza, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940; Adams, *Islam and Modernism*, 175; Hourani, *Arabic Thought*, 148, 152, 155; İnayet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 622-623.

¹⁰⁸ Abduh, *el-A'mâlî'l-Kâmile*, 1/386; Reşid Rıza, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940; Adams, *Islam and Modernism*, 175; Hourani, *Arabic Thought*, 148, 152, 155; İnayet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 622-623

¹⁰⁹ “Mecelle Esbâb-ı Mücibe Mazbatası”, *Karşılaştırmalı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, 42, Kevserî, “Din ve Fıkıh”, *Makâlât*, 95; a.mlf., “Şer'ullahi fi Nazari'l-Müslimin”, *Makâlât*, 100-101; a.mlf., “Nazaru'l-Mer'i ila Şer'illahi Mi'yaru Dinihi”, *Makâlât*, 233; Bûtî, *Đavâbi'tü'l-Maşlaħa*, 424.

¹¹⁰ Reşid Rıza, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940; Adams, *Islam and Modernism*, 175; Hourani, *Arabic Thought*, 148, 152-153, 155; İnayet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 514, 622.

¹¹¹ Abduh, *el-A'mâlî'l-Kâmile*, 1/386; Reşid Rıza, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940; Adams, *Islam and Modernism*, 175; Hourani, *Arabic Thought*, 148, 152, 155.

ve şartlara göre değişeceğini ileri sürmüştür.¹¹² Değişimi ve maslahatı muamelat alanının en önemli özelliği haline getirerek, Abduh fıkıhta modern yenilenme ve reform projesinin önünü açmaya ve meşruiyetini sağlamaya çalışmıştır.¹¹³

“Zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” kaidesini tüm muamelât ve fıkıh sahasına genişleten ve böylece tüm kadim fikhî birikimin modern icthadlarla değiştirilmesini hedefleyen bu modern değişim yorumunun, kadim fukaha ve Mecelle tarafından benimsenen kadim değişim prensibiyle bağdaştırılması güç görünmektedir. Büyük bir çoğunluğu sahâbeden, seleften ve müctehid imamlardan nakledilip tevarüs edilen muamelât alanının ana hükümlerinin modern telakkilerle ve şartlarla uyuşmadığı gerekçesiyle değişime tâbi tutulmak istenmesi, aşırı, itidalden uzak ve modernist bir değişim yaklaşımıdır. Sahâbeden başlayarak selef ve halef, mütekaddimîn ve müteahhirîn fukaha tarafından oluşturulan ve esas itibariyle nakle (Kur'an ve Sünnet'e) dayanan bin yıllık kadim fıkıh ve usûl düşüncesinde Abduh'un savunduğu ölçekte bir değişim ve icthad anlayışı hiçbir zaman söz konusu olmamıştır.

Sahâbe, tâbiîn ve müctehid imamlara dayanan ve onlardan tevarüs edilen ana hüküm külliyyatının çağın şartlarına uymadığı gerekçesiyle tartışmaya açılması ve değiştirilmek istenmesi fıkıh tarihinin hiçbir döneminde hiç âlim tarafından teklif edilmemiştir. Hükümlerde değişim ancak nassa dayanmayan ve örf istinat eden, aslî hükümlere götürücü ikincil, tâli hükümlerde kabul edilmiştir. “Zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi gerektiği” prensibi de bu sınırlı alanda ve çerçevede kullanılmıştır. Farklı bir deyişle söz konusu prensibin, klasik anlam aralığı adı geçen ölçülerle sınırlandırılmıştır. Her devirde özellikle mezhebe bağlı icthad yoluyla icthad faaliyeti kesintisiz devam etmiş, yeni ortaya çıkan meseleler mezhebe bağlı icthad ve tahriç usûlü ile hükme bağlanmış¹¹⁴, ihtiyaç olduğunda farklı mezheplerden de istifade edilmiştir. Örf değişimleri fesâd-ı zaman, umumi zaruret ve hacet gibi durumlarla örf dayanan ikincil tâli hükümlerde ya mezhep içinden farklı görüşlerin tercih edilmesiyle ya da tahriç, yani mezhebe bağlı icthad usûlüyle yeni bir icthadda bulunularak dönemin örf ve şartlarına uygun hüküm değişimleri yapılmıştır. Tüm İslâm hukuk mezheplerinin ittifakıyla kabul edilen mezhebe bağlı icthad şeklindeki bu kadim usûl modern dönemde Mecelle tarafından da takip edilmiş ve bu usûlden vazgeçilmemiştir. Mecelle, Hanefî mezhebine bağlı kalarak, örf dayanan tâli birtakım meselelerde çağın şartlarına ve örf değişimlerine uygun mezhep içinden tercihler yaparak, umumi zaruret ve ihtiyaçları karşılayan ölçülü ve sınırlı hüküm değişimleri yapmıştır. Ancak modern fıkıh

¹¹² Adams, *Islam and Modernism*, 175; Hourani, *Arabic Thought*, 148, 152-153, 155; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 622.

¹¹³ Abduh, *el-A'mâlî'l-Kâmile*, 1/386; Reşid Rıza, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm*, 1/940; Adams, *Islam and Modernism*, 175; Hourani, *Arabic Thought*, 148, 152-153, 155; İnayet, *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*, 162; Gencer, *İslâm'da Modernleşme*, 622.

¹¹⁴ Eraslan, *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*, 70.

düşüncesinin kurucusu Muhammed Abduh'un Mecelle'deki ve kadim düşüncedeki bu hassas kayıt ve sınırlamaları dikkate almadığı görülmektedir.

Sonuç

Değişim düşüncesi ve kaidesi, modern fıkıh düşüncesinin kurucusu olan Muhammed Abduh'un yenilikçi hukuk düşüncesinin temelini teşkil etmektedir. O'nun, Cemaleddin Efgânî ile birlikte kuruculuğunu ve önderliğini yaptığı dinde ve hukukta reform projesini üzerine bina ettiği en önemli klasik kavram ve kaidelerden birisini -tabii modernleştirerek- “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” kaidesi oluşturmaktadır. Zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi gerektiği” kaidesi Muhammed Abduh'un yenilikçi ve reformist hukukî düşüncesinin temelinde yer alan en önemli kaide ve mefhumlardan biridir. Onun reformist hukukî görüşünde “değişim düşüncesi ve kaidesi” merkezî bir yere sahiptir ve kurucu temel paradigma ve unsurlardan birini oluşturmaktadır.

Muhammed Abduh, dinî hükümleri klasik fıkıh düşüncesine yabancı bir ayrımla “değişmez alan-değişir alan” ya da “dini alan-dünyevi alan” şeklinde ikiye ayırmış ve fıkıhın tüm medenî, sosyal, siyasî, kazaî ve iktisadî hükümlerden oluşan geniş muamelât sahasını tümüyle “değişir dünyevi hükümler” kategorisi ve dolayısıyla değişim sahası haline getirmiştir. O, dinin değişmez ve asıl din kısmını itikad ve ibadet alanı ile sınırlamış; bunların dışında kalan muamelât alanının ise tümüyle dünyevî alan ve değişim sahası olduğunu iddia etmiştir. Abduh, muamelât alanının esas din alanından olmadığını, kat'î değişmez nasslar ve icmâ ile sabit olmadığını ve bu alandaki teşrîde maslahatların esas alınacağını ileri sürmüştür. Bu alanda Allah'ın yalnızca “genel prensipler”i vazettiğini ve bu alanın detay hükümlerinin her çağda değişen maslahatlar ve zamanın şartları doğrultusunda değişimden geçeceğini iddia etmiştir. Özet olarak, bu saha, yani muamelât sahası değişim sahasıdır. En önemli özelliği değişim sahası oluşudur. Böylece Abduh değişim düşüncesi ve “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” kaidesine referansla, fıkıhın modern şartlar ve normlar doğrultusunda büyük bir yenilenme ve reformdan geçirilmesi projesinin önünü açmaya ve meşruiyetini sağlamaya çalışmıştır.

Onun hukuk ve değişim düşüncesini şekillendiren en önemli klasik usûle ait kavramlardan biri de maslahattır. O ve takipçisi olan yenilikçi düşünürler, diğer klasik usûle ait kavramlar gibi, maslahatı da klasik anlam aralığından uzaklaştırıp altını modern bir muhtevayla doldurmuştur. Abduh, maslahatı muamelât sahasında tüm klasik delillerin de üstünde yer alan başat delil konumuna getirmiştir. O, klasik fıkıh düşüncesinde küçük bir azınlık tarafından -Mâlikîler- o da yalnızca nass olmayan hususlarda tali bir kaynak olarak kabul edilen marjinal bir delil ve prensip olan maslahatı, nass olsun olmasın tüm muamelât alanına genişletmiş ve (modern) fıkıh düşüncesinin merkezine geçirmiştir. Muhammed Abduh maslahatı, sosyal ahlak ilminin genel esaslarından hüküm üretme şekline çevirmiştir. O,

muamelât alanında sadece bu genel esas ve prensiplerin Allah tarafından vahyedildiğini, detay ve özel hükümlerin bu genel prensiplere ve zamanın şartlarına göre belirlenmesini ise Allah'ın insan aklı ve ictihadına bıraktığını iddia etmiştir. Zamanın değişmesiyle maslahatlar ve sosyal şartlar değiştiğinde bu detay hükümlerin de değişmesi gerektiğini öne sürmüştür. Böylece o, değişim kaidelerini, örfe dayalı hükümler üzerine bina eden kadim yaklaşımın aksine, maslahat düşüncesi üzerine bina etmiş ve tüm fıkha yaymıştır.

Böylece Abduh, “sosyal sâik”i ve şartları hukukta temel belirleyici haline getirmiş ve nasslara dahi tahkim etmiş, hukukta reform projesinin ilham kaynağı haline getirmiştir. Ayrıca maslahat adı altında sosyal ahlakın temel prensiplerini, fikhın tüm medenî, hukukî, siyasî, kazâî ve iktisadî hükümlerini düzenleyen geniş muamelât sahasında, Kuran, Sünnet, icmâ ve kıyas gibi teşrîin aslî kaynaklarının önüne geçirmiş ve teşrîin temel kaynağı haline getirmiştir. Böylece bu alanda seküler ve modern bir yasamanın önünü açmıştır. Dinin hukuk sahasını oluşturan muamelât alanında; Kur'an ve Sünnetten tümevarım yöntemiyle çıkarıldığı iddia edilen, her aklın kişisel hükümlerine göre değişebilecek, ucu açık “genel ilkeler”e dayalı, akılcı ve beşerî ictihadı, Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas gibi aslî delillerin önüne geçirmiştir. Böylece muamelâtı sekülerleştirmiş, fıkıh ve şeriatı, beşerî, seküler ve aklî kanunlar seviyesine indirmiştir.

O, maslahatı modern Batılı faydacılık esasının etkisiyle “sosyal şartlar ve ihtiyaçlar”a indirgeyip, bu sosyal şartlar ve ihtiyaçları muamelât alanında yegane belirleyici haline getirerek “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” kaidelerini tüm muamelâta teşmil etmenin zeminini oluşturmaya çalışmıştır. O, muamelât alanında hükümlerin maslahatlar için vaz edildiğini, maslahatların ise zamana ve çağa göre değişeceğini, dolayısıyla söz konusu hükümlerin de zamanın değişmesiyle değişmesi gerektiğini iddia etmiştir.

Muhammed Abduh'un yenilikçi ve reformist fikhî görüşünde “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” kaidesi merkezî bir yeri ve önemi haizdir. O, modern fıkıh ve ictihad düşüncesini bu kaide üzerine bina etmiş, onunla meşrulaştırmaya ve zeminini oluşturmaya çalışmıştır. Ancak o, kaidenin, diğer klasik kavramlar gibi klasik anlam aralığını ve kapsam alanını genişletmiş ve modern bir muhtevaya kavuşturmuştur. O, kadim fıkıh düşüncesinde tüm İslâm hukukçularının görüş birliğiyle ve Mecelle'de, nasslarla düzenlenmeyen, örfe dayalı ikincil hükümlerde geçerli kabul edilmiş olan “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi” kaidelerini tüm muamelât ve fıkıh alanına genişletmiş ve bütün bir fıkıh alanını değişim alanı haline getirmiştir.

Abduh, kadim fukahânın “delil ve burhana dayalı ihtilaf” değil, “zamanın ve asrın (örfün) değişmesine bağlı ihtilaf” olduğunu ifade edip vurguladıkları, bu yönde kayıt ve şartlarla kabul ettikleri “değişim kaidesi”ni; bu kadim kayıt ve sınırları dikkate almadan tüm fıkha teşmil etmiş ve modern yenilenme projesinin ana argümanlarından biri durumuna getirmiştir. Bu sebeple Abduh'un bu değişim görüşünün, uzun asırlara ve selef-i sâlihine

dayanan kadim değişim görüşü ve kaidesiyle kabil-i telif olmadığı değerlendirilmektedir. O, modern fıkıh düşüncesinin karakteristik zaaflarından ve anakronik çelişkilerinden biri olan; ictihad, maslahat, taklid, icmâ, şura, ülül-emr gibi klasik usule ait otantik kavramların modern Batılı kavram ve mefhumlarla özdeşleştirilmesinde olduğu gibi, klasik “değişim kaidesi”ni de kadim otantik çerçevesinden uzaklaştırıp modern bir muhtevayla doldurmuştur. Kaideyi ucu alabildiğine açık, keyfi ve gelişigüzel bir şekilde genişletmiş, her türlü modern yenilik teklifinin en önemli argümanlarından biri durumuna getirmiştir.

Kaynakça

- A.N. Amır, A.O. Shuriye, A.F.Ismail. “Muhammed Abduh’un Moderniteye Katkısı”. çev. Osman Şahin. *Birey ve Toplum* 3/6 (Güz 2013), 223-241.
- Abduh, Muhammed Abduh b. Hasan. *el-A’mâlî’l-kâmile lil-imam Muhammed Abduh*, haz. Muhammed Ammara. 5 Cilt. Beyrut: Dâru’ş-Şürûk, 1994.
- Abdürrahîm, Alâi İbrahim. *Teğayyuru’l-fetvâ bi-teğayyuru’z-zamân ve’l-mekân*, y.y.: Merkezü Selef lil-Buhûs ve’d-Dirâsât, ts.
- Adams, Charles C. *Islam And Modernism In Egypt: A Study Of The Modern Reform Movement Inaugurated By Muhammad Abduh*, New York: Russel and Russel, 1968.
- Ali Haydar Efendi. *Dürerü’l-hükkâm fi şerhi mecelleti’l-ahkâm*. 4 Cilt. Riyâd: Dâru Âlemi’l-Kütüb, 2003.
- Apaydın, Yunus. “Kıyas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/528-538. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Apaydın, Yunus. “Klasik Fıkıh Usûlünün Yapısı ve İşlevi”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1 (2003), 7-28.
- Azmeh (al), Aziz. *Islams and Modernities*. London-New York: Verso, 1996.
- Azmeh (al), Aziz. *İslâmlar ve Moderniteler*. çev. Elçin Gen. İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.
- Bûtî, Muhammed Saîd Ramadan. *Đavâbitü’l-maşlahâ fi’ş-şer’ati’l-İslâmiyye*. Dımaşk: Dâru’l-Fikr, 2014.
- Durmuş, Ali. *Osmanlı Hanefîlerinin Hanefîliğe Eleştirisi Kadızâdeliler Hareketi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *İslâm Hukukunda Değişmenin Sınırı*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2005.
- Eraslan, Şule. *Klasik İcmâ Teorisine Modern Yaklaşımlar*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Erdem, Sami. *Tanzimat Sonrasında Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Erdoğan, Mehmet. *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994.
- Gencer, Bedri. *İslâm’da Modernleşme*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2012.
- Gibb, Hamilton A.R. *İslâm’da Modern Eğilimler*. çev. M. Kürşad Atalar. Ankara: Çağlar Yayınları, 2006.
- Güzelhisarî, *Menâfi’u’l-hakâ’ik şerhu mecâmi’u’l-hakâ’ik*. İstanbul: Matbaa-yı Âmire, 1308.
- Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed. *Mecâmi’u’l-hakâ’ik*. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1318.

- Hallaq, Wael b. *A History of Islamic Legal Theories. An Introduction to Sunnî usûl al-fiqh*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Hasanova, Samira. *Modernleşme Sürecinde İslâm Hukukunda Maslahat Tartışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Hatiboğlu, İbrahim. *İslâm Dünyasının Çağdaşlama Serüveni*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Hourani, Albert. *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939*. London: Cambridge University Press, 1983.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz. *Neşru'l-arf fi binâi ba'di'l-ahkâmi âla'l-urf (Mecmûatu Resâil-i İbn Âbidîn)*. y.y.: t.y..
- İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim. *el-Eşbâh ve'n nezâir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- İnayet, Hamid. *Arap Siyâsî Düşüncesinin Seyri*. çev. Hicabi Kırlangıç. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991.
- İzmirli, İsmail Hakkı, "Sebilü'r-Reşad Ceride-i İslamiyyesi Heyet-i Muhtereme-i İlmiyyesine [Gönderilen Sorulara] Cevap". *Sebilü'r-Reşad (Sırat-ı Müstakim)*. Eşref Edib, 12/292 (3 Nisan 1330).
- Kartal, Abdülkadir. *Bazı Ahkâm Ayetlerini Yorumlamada Muhammed Abduh'un Yaklaşımı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Kâsânî, Alaüddin Ebû Bekr b. Mes'ud. *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, ts.
- Kavak, Özgür. *Modern Fıkıh Düşüncesi: Reşid Rıza Örneği*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Kavak, Özgür. "Tecdüd Mi, Yeniden İnşa Mı? Şah Veliyyullah Dihlevî'den Muhammed İkbâl'e Hind Alt-Kıtasında İctihad ve Taklide Farklı Yaklaşımlar". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 17 (2011), 193-206.
- Kerr, Malcolm H. *Islâmic Reform: The Political and Legal Theories of Muhammad Abduh and Rashîd Rıdâ*. Berkeley: University of California, 1966.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Makâlâtü'l-Kevserî*. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.
- Layish, Aharon. "Modernistlerin İslâm Hukukunun Sekülerleşmesine Katkısı". çev. Sami Erdem, *Dini Modernizmin Üç Şövalyesi Cemaleddin Efgânî Muhammed Abduh Reşid Rıza ve Türkiye'deki Takipçileri*. çev. Ali Nar ve Sezai Özel. İstanbul: Bedir Yayınları, 1998.
- Mecelle Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası. *Karşılaştırmalı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*. haz. Ahmed Akgündüz. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2017.
- Merad, Ali. "İslah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 19/143-156. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmud b. Mahmud. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-muhtâr*, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Hayr, 1998.
- Özen, Şükrü. "İstislâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23/383-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Rıza, Muhammed Reşid. *Târihu'l-üstâzi'l-imâm*. 3 Cilt. Kahire: Dâru Fadîle, 2. Basım, 2006.
- Serahsî, Muhammed b. Ebî Sehl Ahmet, *el-Mebsût*, 31 Cilt. Beyrut: Dâru'l-marife, 1989.
- Zeylaî, Osman b. Ali. *Tebyinü'l-hakâik şerhu kenzi'd-dekâik*. 6 Cilt. Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1314.